

УДК 27-9-788 (477) (092)

ДОКТОР КАНОНІЧНОГО ПРАВА СОФРОН МУДРИЙ (ЧСВВ) – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ХРИСТІЯНСТВА

ЛЮБОВ ГЕНИК

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
філософський факультет
кафедра релігієзнавства, теології і культурології
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76000*

Наукова і пастирська діяльність доктора права, професора, єпископа-ординарія Івано-Франківської єпархії УГКЦ Софрона Мудрого досі не була предметом наукових досліджень. У статті з'ясовано, що доктора права Софрона Мудрого (ЧСВВ) призначали віце-ректором і ректором Української семінарії Св. Йосафата УГКЦ в Рим протягом 1964–1994 рр.; він став свідком і сучасником II Ватиканського собору, знав папу Івана-Павла II, кардиналів Й. Сліпого, М. І. Любачівського, Л. Гузара та багатьох інших; доктор права С. Мудрий – учасник розробки «Кодексу канонів Східних Церков» та автор «Коментаря до Кодексу Східних Церков» і багатьох наукових праць.

Ключові слова: *«Кодекс канонів Східних Церков» (1991); «Коментар до Кодексу канонів Східних Церков» (1994); східне канонічне право: періодизація історії християнства в Україні; доктор права, професор ІФТА і Прикарпатського національного університету (м. Івано-Франківськ) Софрон-Степан Мудрий (ЧСВВ; 1923–2014).*

Про наукові здобутки доктора права й історика християнства професора ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ) та ІФТА Софрона Мудрого в Україні досі немає наукових досліджень.

З доктором права, професором Івано-Франківського теолого-катехитичного духовного інституту (далі – ІФТКДІ, а згодом – Івано-Франківська теологічна академія. – ІФТА) отцем-ректором Софроном Мудрим (ЧСВВ) автора статті доля зводила двічі. Вперше він прийшов до нас у восьмому семестрі 1994–1995 н. р. читати лекції з канонічного права та історії права, коли я, працюючи асистентом кафедри педагогіки у ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», паралельно навчалася у 1991–1995 рр. на вечірній формі катехитично-педагогічного факультету в ІФТКДІ. Для мене і багатьох однокурсниць, що вже мали вищу університетську освіту, слухати лекції професорів із зарубіжного, вільного світу, бачити інші наукові принципи викладання і навчання було дуже цікаво і повчально.

А вже 1996 року в ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ) на філософському факультеті заснували кафедру релігієзнавства, теології і культурології, на яку читати лекційні курси з «історії католицизму», «канонічного права», «історії Церкви в Україні», керувати курсовими, дипломними і магістерськими науковими роботами прийшов професор і ректор ІФТА, доктор Софрон Мудрий, а мені доводилось йому асистувати й вести семінарські заняття аж до 2006 року. Так я вперше потрапила до величезної наукової бібліотеки доктора права і єпископа Софрона Мудрого, що містилася в його резиденції. Аж тоді глибше вдалося зрозуміти харизму василіанського чернецтва у світі, представником якого в Івано-Франківській єпархії був вроджений організатор і невтомний духовний пастир – єпископ, ректор ІФТА, чернець, професор, засновник і редактор радіо «Дзвони» та багатьох

музичних проєктів, меценат науки і багатьох науковців доктор права Софрон Мудрий, ЧСВВ.

Василіанський чернечий чин мало досліджений в українській історичній академічній науці. Вийшло лише одне дослідження доктора історичних наук Петра Шкраб'юка «Монаший Чин Отців Василіан у національному житті України», яке охоплює в основному історію Василіанського ордену за період від XVI до XX ст.¹

На щастя, історію Василіанського чину краще дослідили самі історики-василіани. Першою досить ґрунтовною працею, де коротко простежено, як Василь Великий заснував східний чернечий чин отців василіан, а також історію другої гілки цього чину сестер василіанок, яку заснувала його сестра Мокрина, є монографія сестри-василіанки доктора філософії зі Львова Дарії-Соломії Цьорох «Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіанок» (середина 30-х рр. XX ст.), де вона поставила собі за завдання простежити й історію самого Чину василіан, і виховну діяльність сестер василіанок з найдавніших часів (з IV ст. н. е.) до середини XX ст. та пояснити, в чому ж полягає харизма жіночої гілки Василіанського чину².

Джерельну базу дослідження становлять перш за все юридичні документи Церкви Христової, до яких належать: рішення Вселенських соборів³, кодекс канонів католицької Церкви – «Codex iuris canonici» (1918)⁴, «Кодекс Канонів Східних Церков» (1991)⁵, ухвалений на XXI (II Ватиканському) Вселенському соборі, статут чернечого Чину Василя Великого «Конституції Чину св. Василя Великого»⁶, офіційні видання чернечого Чину Василя Великого «Календар світла»⁷ та їхнє наукове видання «Записки Чину Василя Великого».⁸

Окремим джерелом для дослідників історії християнства є чотиритомне видання «Життя святих» (Торонто, 1952–1960)⁹, яке підготував до друку отець василіанин Андрій-Григорій Трух, де подано короткий життєпис Василя Великого та його сестри Мокрини.

Всі ці джерела й окремі наукові праці дали поштовх до дальших наукових досліджень про визначних представників Чину Василя Великого.

Об'єктом дослідження є пастирська і наукова діяльність отця-доктора Софрона-Степана Мудрого (27.XI.1923–31.X.2014), а предметом дослідження – його наукові праці з історії християнства в Україні.

¹ Петро Шкраб'юк, *Монаший Чин Отців Василіан у національному житті України*. (Львів: ВВП «Місіонер», 2005), 439.

² Соломія Цьорох, *Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіанок*. 2-ге вид. (Рим: Вид-во оо. Василіян, 1964), 255.

³ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta / a cura di Giuseppe Alberigo – Giuseppe L. Dossetti. Pericles – P. Joannou. Claudio Leonardi – Paolo Prodi. Consulenza di Hubert Jedin. Edizione bilingue.* (Bologna: Edizioni Dehonane Bologna, 1991), 1135 INDICI 169; Документи Другого Ватиканського Собору: конституції, декрети, декларації. (Львів: Свічадо, 1996), 753.

⁴ *Codex iuris canonici.* (Romae, 1965).

⁵ Кодекс Канонів Східних Церков. (Львів: Вид-во оо. Василіян, 1993), 845; Джерела канонічного права Православної Церкви. Вип. I. (Харків: Видання Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ, 1977), 112.

⁶ Конституції Чину св. Василя Великого: устав – правила – правильник. (Рим: Видання Головної Управи ЧСВВ, 2002), 344.

⁷ Календар Світла на 1971 рік. (Торонто, 1970), 156.

⁸ Sofron.Mudryj, *De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum)*. *Dissertatio historic-juridica. Series II. «Analecta OSBM» – «Записки ЧСВВ».* Серія II. Sectio I: OPERA. Vol. XXVI. (Romae, 1973), 182.

⁹ Життя святих. Духовні читання для українського народу на кожний день року Божого, написав о. А. Трух. В 4 кн. (Торонто: Вид – во ОО Василіян. Т.1., 1952. 383 с.; Т.2., 1956. 478 с.; Т. 3.1958. 462 с.; Т.4. 1960), 378.

Завдання дослідження:

1. Знайти основні роботи про історію східного чернечого Чину отців василіан (ЧСВВ).
2. Простежити життєвий і творчий шлях доктора права, єпископа Івано-Франківської єпархії УГКЦ, професора ІФТА і ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».
3. З'ясувати, який внесок зробив доктор права Софрон Мудрий у вивчення історії християнства в Україні.

Серед визначних істориків-василіан з діаспори, що залишили наукові праці про історію Василіанського чину або його відомих представників, слід назвати отця василіанина Михайла Ваврика і його «По Василіанських монастирях» (Торонто, 1958)¹⁰.

В цьому переліку істориків української діаспори варто також згадати дослідження Миколи Винара «Василіани в українському народі» (Нью-Йорк, 1969)¹¹, отця-доктора Ісидора Нагаєвського «Кирило-Мефодіївське християнство на Русі–Україні» (Рим: Вид-во оо. Василіан, 1954)¹² і фундаментальну роботу отця-доктора Василя Лаби «Патрологія», де подано не лишень короткі відомості про засновників Василіанського чину єпископа Василя Великого та його сестру Мокрину (молодшу), але й розкрито релігійно-філософські погляди Василя Великого та його брата Григорія¹³.

У Львівській богословській академії започатковано, а в діаспорі продовжено серію наукових праць про окремі визначні постаті отців василіан: С. Семчука «Митрополит Михайло Рогоза» та «Митрополит Веніамін Рутський», М. Соловія і А. Великого «Святий Йосафат Кунцевич. Його життя і доба» і самого М. Соловія «Мелетій Смотрицький як письменник» (у 2-х т.)¹⁴, а в незалежній Україні вийшли роботи Ярослава Пелікана «Ісповідник віри між Сходом і Заходом: Портрет українського кардинала Йосифа Сліпого» (1994) та В. Ленцика «Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий» (Львів: Свічадо, 2001)¹⁵.

Серед визначних діячів української діаспори, чиє життя тісно переплелось з Україною та її історією, хочеться виділити постать доктора права, єпископа-ординарія Івано-Франківської єпархії УГКЦ, професора Софрона-Степана Мудрого, ЧСВВ (27.XI.1923–31.X.2014). Перші наукові розвідки про доктора Софрона Мудрого належать людям, які його знали особисто: архієпископові УГКЦ, секретарю Конгрегації Східних Церков Апостольського Престолу докторові Мирославу Марусину, під чиїм керівництвом він довгий час працював у Римі, його другу і братові по єпископському служінні в Церкві Христовій та наукових пошуках архієпископові Харківському і Полтавському УАПЦ,

¹⁰ Михайло Ваврик, *По Василіанських Монастирях*. (Торонто: Вид-во оо. Василіан, 1958), 286.

¹¹ Микола Винар, *Василіани в українському народі*. (Нью-Йорк, 1969), 100.

¹² Ісидор Нагаєвський, *Історія Римських вселенських архиєреїв*. У 4 кн. (Рим–Івано-Франківськ: Вид-во оо. Василіан, 1968–1974, 1991); Ісидор Нагаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*. (Рим: Вид-во оо. Василіан, 1954), 176.

¹³ Василь Лаба, *Патрологія*. Вид. 2-ге. (Рим: Видання Українського Католицького університету ім. Св. Климента, папи, 1974), 228–238.

¹⁴ Степан Семчук, *Митрополит Михайло Рогоза*. (Торонто: Вид-во ОО. Василіан, 1991), 20; Степан Семчук, *Митрополит Рутський*. (Торонто: Вид-во ОО Василіан, 1991), 104; Мелетій Соловій, Атаназій Великий, *Святий Йосафат Кунцевич – Його життя і доба*. (Торонто: Вид-во ОО. Василіан, 1991), 126; Мелетій Соловій, *Мелетій Смотрицький як письменник*. В 2-х тт. Т. 1. (Торонто: Вид-во ОО. Василіан, 1991), 275, Т. 2. (1991), 450.

¹⁵ Ярослав Пелікан, *Ісповідник віри між Сходом і Заходом: Портрет українського кардинала Йосифа Сліпого*. Переклад з англ. В. Ящуна. (К.: Варта, 1994), 302; Василь Ленцик, *Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий*. (Львів: Свічадо, 2001), 608.

докторові філологічних наук Ігореві Ісіченку¹⁶, приятелів ще з часів перебування у Ватикані кандидатів мистецтвознавства, докторів філософії, докторів теології, багатолітньому завідувачу кафедри релігієзнавства, теології і культурології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», а згодом професорові Київської духовної академії УПЦ Київського патріархату Дмитрові Степовику¹⁷, які було опубліковано з нагоди його 75-ліття і які більше розкривають його постать як людину і священика. Перший редактор відновленого видавництва і однойменної газети «Нова Зоря» УГКЦ о. Ігор Пелехатий упорядкував і видав бібліографічний покажчик всіх праць доктора Софрона Мудрого станом на 1998 рік¹⁸.

Єпископ Софрон Мудрий народився 27 листопада 1923 р. в місті Золочеві у батьків Григорія Мудрого та Варвари Павлишин і при хрещенні отримав ім'я Степан-Василь¹⁹. Початкову освіту здобув у Золочівській гімназії отців василіан, де давали ґрунтовну освіту і національне виховання²⁰.

Під час Другої світової війни як більшість випускників-гімназистів змушений емігрувати до Німеччини (м. Аугсбург), де в 1945–1949 рр. здобув вищу освіту інженера-електротехніка і почав працювати за фахом²¹. У той же час виявив бажання вступити до Василіанського чину і вже у грудні 1950 р. виїхав з Німеччини до США у м. Давсон (штат Пенсильванія), де здійснювалося навчання за програмою чернечого новіціату. В 1951–1955 рр. навчався на богословсько-філософському факультеті в Гленкова на о. Лонг-Айленд біля Нью-Йорка. У серпні 1955 р. виїхав до Рима, вступивши до Григоріанського університету, де 1958 р. здобув ступінь магістра богослов'я. За цей час прийняв священичу хіротонію з рук архієпископа Івана Бучка. У Латеранському університеті студіював право з 1959 р., здобувши ступінь доктора права 1963 року²². Паралельно в 1959–1966-х рр. у цьому ж університеті здобув ступінь магістра канонічного права Східних Церков. Пізніше став професором історії джерел Папського інституту східних наук²³.

1960–1974 рр. виконував обов'язки віце-ректора, а в 1974–1994 рр. був ректором Української папської колегії Св. Йосафата УГКЦ в Римі. В 1965–1994 рр. був постійним співпрацівником (диктором і редактором) української редакції радіо Ватикану до повернення в Україну 1994 р.²⁴

Єпископська хіротонія Софрона Мудрого відбулася 12 травня 1996 р. в кафедральному соборі Св. Воскресіння м. Івано-Франківська. Головним святителем був

¹⁶ Ігор Ісіченко, *Загальна Церковна історія. Курс лекцій для вищих духовних шкіл.* (Харків: Акта, 2001), 608; Ігор Ісіченко, *Історія Христової Церкви в Україні.* (Харків: Акта, 2003), 472.

¹⁷ Дмитро Степовик. *Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних закладів України.* (Івано-Франківськ: Івано-Франківська теологічна академія, 2002), 354.

¹⁸ Софрон Мудрий, *Бібліографічний покажчик ЧСВВ.* (Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998), 5–8, 9–15, 18–25.

¹⁹ Софрон Мудрий, *Під опікою Божого Провидіння: Спогади мого життя.* Вибрані статті і промови. Під редакцією д-ра богослов'я, філософії та мистецтвознавства Дмитра Степовика. (Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008), 8.

²⁰ Ibid; Списки державних і приватних гімназій, семінарій і ліцеїв Польщі, ЦДІА у Львові, ф. 178, оп. 3, спр. 79, арк. 1–49; Про святкування греко-католицьких свят (проект Міністерства освіти і віросповідань Речі Посполитої від 12 липня 1938 року), ЦДІА у Львові, ф. 179, оп. № 2а, спр. 616, арк. 16.

²¹ Софрон Мудрий, *Під опікою Божого Провидіння*, 16–23.

²² Sofron Mudryj, «De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum). Dissertatio historic-juridica». (Roma, 1973), 182; Софрон Мудрий, *Під опікою Божого Провидіння*, 48–49.

²³ Софрон Мудрий, *Бібліографічний покажчик*, 27.

²⁴ Софрон Мудрий, *Під опікою Божого Провидіння*, 51, 84–88.

архієпископ УГКЦ, доктор Мирослав Марусин – секретар Конгрегації Східних Церков. З грудня 1996 р. ієрарх обіймав посаду єпископа-ординарія Івано-Франківської єпархії УГКЦ аж до виходу на пенсію: 2 червня 2005 р. папа Бенедикт прийняв зречення з єпископської посади за віком.

Першою дуже ґрунтовною працею отця Софрона Мудрого була його докторська історико-правнича дисертація «*De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum). Dissertatio historic-juridica*» («Перехід на інший обряд: З візантійсько-українського на латинський»), захищена в Латеранському університеті Рима 1963 р. і опубліковано 1973-го²⁵, де було проаналізовано обрядові відмінності східних груп християнських обрядів (антіохійської, вірменської, візантійської, олександрійської, халдейської), догматику християнства, історію уній, укладених протягом XI–XX ст. у східному християнстві, особливості руського обряду та його традицій і трансформації до, під час Берестейської унії 1596 р. та після Замойського синоду 1720 р., становище українського християнства в Австро-Угорській імперії, стан Української Церкви на II Ватиканському соборі та всі юридичні документи щодо визнання статусу Східних Церков, груп їхніх обрядів та ієрархії, змішаних шлюбів, права дітей у змішаних шлюбах, заборону і можливості переходу з одного обряду в інший тощо.

Згодом у Римі вийшла його робота «Короткий нарис історії проповідництва. Навчальний посібник для семінаристів» (1975 р.)²⁶, яка була однією з перших узагальнюючих робіт з історії української риторики і проповідництва.

На основі архівних документів уже віце-ректор, доктор Софрон Мудрий готує і видає 1984 р. «Нарис історії Української Папської Колегії святий Йосафата»²⁷, існування якої в Римі фактично підтверджувало рівність східних обрядів, і зокрема українського, разом з іншими обрядами, що існували в Церкві Христовій.

До відзначення 1000-ліття хрещення Русі-України 1988 р. доктор права Софрон Мудрий долучився досить активно і як співробітник української редакції радіо Ватикану, і як науковець, бо саме він упорядкував і підготував до друку збірник радіопроповідей, що їх виголосили українською мовою: папа Іван-Павло II (доктор Кароль Войтила), архієпископ УГКЦ, доктор теології Мирослав-Іван Любачівський, секретар Конгрегації Східних Церков, доктор Мирослав Марусин та отці василіани доктори: Софрон Мудрий, Доротей Шимчій, Теодозій Янків, Ісидор Патрило й інші та ієромонах-студит Гліб Лончина під заголовком «Тисячоліття українського християнства» (Рим, 1990).²⁸ Серед цих проповідей, крім догматичних, етичних, було ряд матеріалів, що стосувалися історії християнства в Україні, які не просто повторювали вже відомі факти, а заповнювали білі плями в історії щодо таких постатей, як митрополит Київський і кардинал католицької Церкви болгарин Ісидор Солунський, та участі ієрархії Київської митрополії у Ферраро-Флорентійському соборі, відродження УГКЦ серед української діаспори тощо²⁹.

1990 р. в Римі побачив світ його короткий підручник для студентів Українського католицького університету імені святого Клементя I папи «Нарис історії Церкви в Україні»³⁰, за яким вчилися і студенти-богослови, і студенти-історики та релігієзнавці в Україні на початку 90-х рр. XX ст. До часу асистування докторові і професору Софроні

²⁵ Sofron Mudryj, *De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum)*, 182.

²⁶ Софрон Мудрий, *Бібліографічний покажчик*, 72.

²⁷ Ibid, 30.

²⁸ Тисячоліття українського християнства. Радіопроповіді з Ватикану. Зібрав і підготував до друку доктор Софрон Мудрий, ЧСВВ. (Рим: Вид-во оо. Василян, 1990), 373.

²⁹ Ibid, 286–275; 363–369.

³⁰ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*. 2-ге вид. (Рим: Папська коллегія св. Йосафата, 1990), 296.

Мудрому під час його читання лекцій з історії християнства в Україні для студентів-релігієзнавців на філософському факультеті Прикарпатського національного університету в бібліотеці Івано-Франківської теологічної академії УГКЦ, якою викладачі і студенти університету активно користувалися, вже було достатньо наукових видань з діаспори щодо історії українського християнства. Але праця доктора С. Мудрого вирізнялася науковою аргументацією. Професор Мудрий не обмежував свого асистента у виборі наукової літератури, тим більше знаючи, що в мене є вища освіта історика, дозволив самостійно створювати наукову програму для цілого курсу, який називався «Історія релігій в Україні»³¹, та попередив, що будь-якої миті, коли його як єпископа обов'язки можуть змусити пропустити лекції, я як асистент маю бути готова їх замінити. З курсу «Історія Церкви в Україні» ми склали екзамен ще під час навчання в теологічній академії, тому до таких лекцій ми, випускниці ІФТА, були готові. Готуючи наукову програму й переглядаючи сотні наукових монографій і підручників з історії, я була приємно здивована його «Нарисом історії Церкви...» й спитала: «Як так сталося, що у Вас вийшов досить аргументований підручник з історії Церкви в Україні?» На це владика відповів: «До кожного абзацу підручника, де я описував якусь важливу подію з історії українського християнства, я мусив мати в руках документ латиною, грецькою чи церковнослов'янською або іншими мовами, щоб те, що я написав, відповідало юридичній точності».

А 1992 р. вийшов збірник, присвячений історії церковного правила на українських землях «Типик Української Католицької Церкви» (618 с.), що заповнював білі плями з історії християнства в Україні, а також пояснював правила богослужінь у монастирях та дотримання добового, тижневого і річного кіл богослужінь³².

Доктор права Софрон Мудрий активно працював над «Кодексом Канонів Східних Церков» (1991)³³, який згодом пройде ще літературне редагування уже в Україні, та створив «Короткий Коментар Кодексу канонів Східних Церков» (Рим, 1994)³⁴, а за рік, уже в Україні, вийде його монографія «Подружжя і Церковне право» (Івано-Франківськ, 1995)³⁵, будуть виступи на наукових конференціях: «Галицька митрополія і роль Церкви в історії України» (доповідь на Міжнародній конференції, присвяченій 1100-річчю міста Галича і ролі Галицької землі в державотворчих процесах України)³⁶ та «Кардинал Йосиф Сліпий і Ватикан» (доповідь на Всеукраїнській науковій конференції «Кардинал Йосиф Сліпий і

³¹ Любов Генік, *Історія релігій в Україні*. Програма для студентів філософських (спеціальності «Релігієзнавство») та історичних факультетів університетів, теологічних внз, вчителів історії, християнської етики та слухачів інститутів післядипломної освіти. Вид. 2-ге, доп. (Івано-Франківськ: Плаї, 2013), 84.

³² Софрон Мудрий, *Бібліографічний покажчик*, 34; Любов Генік, «Поняття про церковне правило і його джерела», *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка*. Випуск 30–31: *Мистецтвознавство*. (Івано-Франківськ, 2015), 9–21.

³³ Софрон Мудрий, «Слово про історію створення Кодексу Східних Католицьких Церков та видання його українського перекладу, 26. XI. 2010 Слова». Випуск 5. (Івано-Франківськ: Івано-Франківська Теологічна академія, 2011), 189–198; Кодекс Канонів Східних Церков. Переклад з латині проф. Й. Кобіва. (Рим: Вид-во оо. Василіян, 1993), 845.

³⁴ Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. Вид. 2-ге. (Івано-Франківськ – Рим: ІФТА, 2002), 581; Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. Ч. I. (Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1995), 208; Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. Ч. II. (Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1996), 232; Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. Ч. III. (Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1997), 207.

³⁵ Софрон Мудрий, *Подружжя і Церковне право*. (Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського Теолого-Катехитичного Духовного Інституту, 1999), 94.

³⁶ Софрон Мудрий, *Під опікою Божого Провидіння*, 139–147.

сучасність: з нагоди 110-ї річниці від дня народження Глави УГКЦ кардинала Йосифа Сліпого, 11–12 жовтня 2002 р., Івано-Франківськ)³⁷, згодом італійською мовою вийде доповнене видання його монографії «Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina» («Нариси з історії Церкви в Україні», Львів, 2008)³⁸ та інші.

Повертаючись до його праці «Нарис історії Церкви в Україні», хочеться підкреслити, що це була не єдина робота з історії християнства в Україні, яка вийшла стараннями представників української діаспори. До цього було видано дев'ятитомник отця-доктора Атанасія Великого (ЧСВВ), що з'явився друком після оприлюднення циклу радіолекцій по Другій світовій війні «З літопису християнської України» (1956–1965)³⁹, працю професора ЛБА та УКУ Миколи Чубатого «Історія християнства на Русі-Україні. В 2-х тт.» (1965, 1976)⁴⁰, ілюстровану документами і фотографіями книжку отця-доктора Григорія Лужницького «Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви», що вийшла у США (Філадельфія, 1954)⁴¹, чотиритомну роботу отця-доктора Ісидора Нагаєвського «Історія Римських вселенських архиєреїв» (Рим, 1968–1974) та його ж монографію «Кирило-Методіївське Християнство в Русі-Україні» (1954)⁴².

В Україні з нагоди 1000-ліття хрещення Русі-України надруковано колективну монографію «Запровадження християнства на Русі: історичні нариси» (Київ, 1988)⁴³ та неоціненну працю історика й археолога Михайла Брайчевського «Утвердження християнства на Русі» (Київ, 1988)⁴⁴, за яку авторові за сміливістю думки й аргументацією фактами можна було присвоювати науковий ступінь доктора історичних наук, а вона вийшла аж тиражем у 1000 примірників, та й то залишилася довгий час невідомою навіть для фахівців-істориків.

Робота доктора Софрона Мудрого «Нарис історії Церкви в Україні» відрізнялася тим, що в ній було зроблено періодизацію історії християнства в Україні з поділом на три доби: *стародавню* (I–VIII ст.), *середньовічну* (VIII–XV ст.) та *новітню* (XVI–XX ст.), а доби поділяються на певні періоди⁴⁵.

В українській історіографії християнства лишень київський археолог та історик Михайло Брайчевський у монографії «Утвердження християнства на Русі» подав різні

³⁷ «Кардинал Йосип Сліпий і сучасність», *Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції на пошанування 110-ї річниці від народження Глави Української Греко-Католицької Церкви, кардинала Йосифа Сліпого (11–12 жовтня 2002 р.)*. (Івано-Франківськ, Плай, 2002), 7–13.

³⁸ Sofron Mudry, *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*. Vesconto Sofron Mudryj, OSBM. Graf. Vasył Lopata revizoro del testo Italiano Francesco ARMENTI e Vito SIBILIO. (Lviv: «Misioner», 2008), 468.

³⁹ Атанасій Великий, *З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану*. В 9-ти тт. Т. I. (Рим: Вид-во оо. Василіян, 1968), 277; Т. II (1968), 278; Т. III (1969), 278; Т. IV (1971), 279; Т. V (1972), 287; Т. VI (1974), 287; Т. VII (1975), 279; Т. VIII (1976), 275; Т. IX (1977), 304.

⁴⁰ Микола Чубатий, *Історія Християнства на Русі – Україні*. В 2-х т. Т. 1. Ч. 1. (до року 1353). Т. 2. Ч. 1. (1353–1458). (Рим–Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи. 1965, 1976).

⁴¹ Григорій Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви*. (Філадельфія: Провидіння, 1954), 723.

⁴² Ісидор Нагаєвський, *Історія Римських вселенських архиєреїв*; Ісидор Нагаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*, 176.

⁴³ Запровадження християнства на Русі: історичні нариси. (К.: Наукова думка, 1988), 252.

⁴⁴ Михайло Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*. (Київ: Наукова думка, 1988), 10–77.

⁴⁵ Мудрий Софрон, *Нариси історії Церкви на Україні*. 2-е вид. (Рим, 1990), 11, 25–28.

версії поширення християнства на українських землях з I ст. н. е., включаючи андріївську легенду (за літописцем Нестором).⁴⁶ Українські історики діаспори доктори Атанасій Великий, Микола Чубатий, Ісидор Нагаєвський, Іван Ортинський, а з ними і отець-доктор Софрон Мудрий детальніше зупиняються, крім андріївської, на інших версіях поширення християнства в Україні до 988 р., зокрема розглядають святопавлівську, староримську, боспорську або тмутараканську, візантійську, готську, хозарську, моравську, або кирило-мефодіївську, болгарську⁴⁷.

Аналізуючи *стародавню добу* поширення християнства на слов'янському Сході, отець-доктор Софрон Мудрий у *першому періоді* (I–III ст.) називає андріївську і святопавлівську версії (I ст. н. е.), давньоримську версію (про перебування папи Клементя I Римського (†102 р. н. е.) на засланні в Криму в I–II ст. та створення римської провінції Дакії), християнство в Боспорському царстві (I–II ст. н. е.), версію скито-сарматського християнства, спираючись на свідчення західного історика, визначного апологета і бібліста, перекладача і отця церкви Квінта Септимія Тертуліана (бл.155–240 рр. н.е.), який згадує, що серед цих народів «поширилось світло християнської віри». Єдине, про що не згадує доктор Мудрий – це проникнення християнства на Підкарпаття по обидва боки гір Карпат через розширення кордонів Римської імперії, прикордонну торгівлю та заслання сюди великої кількості перших християн⁴⁸.

Другий період (III–IV ст.) поширення християнства на землях сучасної України, який доктор Софрон Мудрий називає *готським*, справді характеризується трьома великими християнськими центрами: завоювання готами області Каппадокії в Малій Азії 276 р. н. е. та місіонерська діяльність каппадокійських полонених серед готів, що осіли в гирлі Дніпра в районі м. Ольвії, в якій уже 325 р. існувала Готська митрополія (за даними латинських і німецьких джерел); другий центр – Скитія-Скіфія, представник якої був учасником I Вселенського собору в Нікеї (325 р.); третій центр – Боспорське царство, в якому за царя Торторсеса (277–308) бл. 270 р. християнство стає державною релігією у містах Пантікапеї та Херсонесі (Корсуні); четвертим осередком стають гирла Придністров'я та Подунав'я, де осіли вестготи, серед яких місіонером був учень єпископа Єроніма Стридонського – єпископ готів (в 340–350 рр.) Ульфїла (бл. 311–383), що переклав Біблію готською мовою 386 р. і навіть один із готських правителів Фритигерн прийняв християнство⁴⁹.

Третій період (IV–VIII ст.) – це період Великого переселення народів, коли територіями південноукраїнських земель прокотилося багато хвиль кочових народів, що завдало значної шкоди християнству, але, як наголошує С. Мудрий, «у минулі часи християнство тут досить помітно закріпилося, так що навіть жадливе панування гуннів не змогло його цілковито знищити»⁵⁰.

---

⁴⁶ Михайло Браїчевський, *Утвердження християнства на Русі*, 10–77.

⁴⁷ Ісидор Нагаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*, 176; Григорій Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви*, 17–41; Микола Чубатий, *Історія Християнства на Русі-Україні*; Іван Ортинський, *Хрищення, хрест та харизма України*. (Рим – Мюнхен – Фрайбург: Вид-во оо. Салезіян «Logos», 1988), 198; Мудрий Софрон, *Нариси історії Церкви на Україні*, 11–19.

⁴⁸ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 30; Любов Генік, *Історія християнства: католицизм*. У 2-х т. Т.1: Основні ідеї християнства. (Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012), 485; Світлана Лозинська, «Установлення військово-політичного контролю Римської імперії в Карпатському регіоні» *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету імені І. Франка*. Збірник наук. праць. Вип. 17. (Львів: Львівський Національний університет ім. І. Франка, 2016), 17–24.

⁴⁹ Мудрий Софрон, *Нариси історії Церкви на Україні*, 31; Любов Генік, *Історія християнства: католицизм*. У 2-х т. Т.1: Основні ідеї християнства..., 423.

⁵⁰ Мудрий Софрон, *Нариси історії Церкви на Україні*, 32.

Незважаючи на час переселення і воєн Константинопольському єпископу Іванові Золотоустому вдалося не лишень зберегти християнство на південно-східних землях України серед остготів, що жили від гирла Дністра до Дунаю, але створити в них єпископство (бл. 398–400 рр.). У першій пол. IV ст. існувало єпископство у Фанагорії (згодом – Тмутаракані). «Християнські осередки у Херсонесі і Боспорі – збереглися, а бл. 547 р. засновано єпископство для готів-тетракситів в Північній Кубані, неподалік від півострова Тамані», – наголошує доктор Мудрий. Слабо досліджено в цьому періоді християнство серед антів, бо доктор С. Мудрий, на жаль, не спирався на результати археологічних досліджень українських і зарубіжних фахівців, але він стверджує, що християнство серед антів у VII–VIII ст. уже існувало⁵¹.

Середньовічну добу в історії Східних Церков (VIII–XVI ст.) Софрон Мудрий називає *візантійською* і поділяє на такі *періоди*: *перший* (сер. VIII ст. – до організ. Церкви в X ст. у всій Київській державі); *другий* (1054–1303) – створення Київської архієпископії до її першого поділу на Київсько-Володимирську і Галицьку 1303 р; *третій* (1303–1448) від першого до остаточного поділу Київської митрополії на Київську і Московську 1448 р.⁵²

Серед важливих подій в історії християнства *середньовічної* доби *першого* періоду, тобто VIII–X ст., історик Церкви в Україні виділяє такі важливі події: створення Тмутараканського єпископства на Кубані як однієї з єпархій Дорійської чи Готської митрополій 850 р. та хрещення князя Тмутаракані Бравлина і всієї його дружини Василем Суразьким; свідчення іноземних джерел про християнську віру руських купців; хрещення київських правителів Аскольда і Дири 860 р. й створення на Русі за Константинопольського патріарха Фотія (бл. 820–890) архієпископства; поширення християнства на західноукраїнські та польські землі з Великоморавського князівства через місіонерську діяльність братів Кирила і Мефодія; християнську політику королеви Русі Олени-Ольги та її посольства 959 та 962 рр. до німецького імператора Оттона I; хрещення Русі за Володимира Великого 988 року та формування християнської ієрархії до 1054 р.⁵³

Розглядаючи події 988 р., доктор С. Мудрий підтримує болгарську теорію, хоч називає деякі версії (римську, візантійську, тмутараканську, болгарську) щодо запрошення християнської ієрархії до Києва, спираючись на такі факти:

« – Візантійські джерела не згадують жодним рядком ні про патріарха, ні про єпископів, які б мали хрестити Україну 988 р., вважаючи Русь християнською...

– До 1037 року в Україні є архієпископ, а не митрополит, що вказує на її (України. – Уточ. Г.Л.) ієрархічну незалежність.

– Уживання староболгарської (а не грецької. – Уточ. Г.Л.) від самих початків церковного життя як урядової мови в Церкві.

– Початковий вплив болгарської церковної літератури на українську.

– Наявність якогось болгарського митрополита в Києві при перенесенні мощей святих князів Бориса і Гліба 1020 р.

– Не з'ясована відсутність у Києві грецьких митрополитів перед 1037 р., коли Церква існувала вже майже півсторіччя, а цього строго дотримувалось тодішнє церковне право.

⁵¹ Ibid 32, 32–33, 34.

⁵² Ibid 37–38.

⁵³ Ibid 38, 38–39, 39; Іван Кузич-Березовський, *Жінка і держава*. (Воррен, 1970), 291; Віктор Крюков, «Релігійна ситуація в Східній Європі за відомостями арабських письмових джерел IX – першої пол. X ст.,» *Київська Церква*, №5. (1999): 50–54; Віктор Крюков, «Вчені Арабського халіфату IX – середини X століть про релігійну ситуацію в Східній Європі,» *Наука. Релігія, Суспільство*, № 2. (2006): 34–40; Любов Генік, *Історія християнства: католицизм*. У 2-х т. Т.1: Основні ідеї християнства, 425–426.

– Імена надані при хрещенні улюблених синів Володимира від болгарки: Роман і Давид чи Борис і Гліб, – були часто вживані в болгарській династії.

Одноставність у цьому питанні серед новіших істориків Церкви, на основі повної перевірки джерел, так що без сумніву можна твердити, що перша ієрархія (988 р.) була надана Київській Русі не Візантією, а болгарським Охридським патріархатом»⁵⁴.

У своїй роботі доктор Мудрий пояснив ще одну важливу проблему, що давала відповіді на запитання українських істориків: яке ставлення київської ієрархії до сварки в Царгороді, що сталася в липні 1054 р., між легатом Папи Римського кардиналом Гумбертом і Константинопольським патріархом Михайлом I Кируларієм (бл. 1000–21.I.1059). Історик і правник С. Мудрий дає аргументовану відповідь: ставлення київської ієрархії було дипломатично нейтральним, бо жоден з київських митрополитів-русичів – Іларіон (1051–1068?), Єфрем (1090–1096), Микола (1097–1102) чи грек Іван II (†1089) не виступив ні проти папи, ні з протипапськими заявами. Тим більше, наголошує Мудрий, Київський митрополит Єфрем за розпорядженням папи Урбана II (1042–1088–1099) упровадив свято Перенесення мощей св. Миколая Мирлікійського в Київській митрополії, а делегація єпископів Русі брала участь у Маларському соборі (10–15 вересня 1089 р.) й у священні храму Св. Миколая у м. Барі (Італія), де й досі зберігаються його мощі⁵⁵.

Доктор Софрон Мудрий проаналізував становище Київської митрополії та роль митрополитів у ній. Він підкреслює, що греки: митрополит Никифор I (1104–1121), Микита (1122–1127), Михайло (1130–1145) і єпископи, яких він призначив для Новгороду, Володимира-Волинського та Смоленська, і Тефодосій II – архімандрит Києво-Печерської лаври вели провізантійську політику, відмовляючись визнавати канонізованих українських святих Теодосія Печерського, Бориса і Гліба та відмінності руського обряду. Вчений, як і інші дослідники історії Церкви, наголошує, що 1147 р. сталася важлива подія в історії Української церкви, яка проявилася помісним синодом Київської митрополії. Іпатіївський літопис наголошує, що із семи єпископів, котрі взяли участь у синоді – п'ятеро були русинами. Всі історики високо оцінюють синод єпископів, але розходяться в поясненнях тієї події, коли синод єпископів Русі вибрав Київським митрополитом Кліма Смолятича. Історики Церкви висувають кілька версій цієї події: *політичну, національно-обрядову* (яка справді була, і її підтверджують М. Булгаков, М. Чубатий, І. Нагаєвський та І. Кузич-Березовський), *автокефальну й унійну*. Проаналізувавши всі названі версії, ми погоджуємося з доктором Софроном Мудрим та його попередниками істориком Василем Татищевим, докторами Атанасієм Великим (ЧСВВ) й Ісидором Нагаєвським, що сам обряд посвячення та інтронізації митрополита Кліма Смолятича підтверджує *унійну* версію, бо це кажуть самі давньоруські літописи: «...єпископи, за Божою благодаттю, порадившись між собою, в присутності князя Ізяслава Мстиславича, поставили Кліма на Руську митрополію, головою Клементя папи Римського»⁵⁶.

Унійну теорію підтверджують й інші факти, що передували подіям 1147 р. Аналізуючи зв'язок хрестоносних походів із виникненням військово-лицарських орденів та паломницькою місією чернігівського ігумена Данила, ми з'ясували за твердженнями

---

⁵⁴ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 57.

⁵⁵ Любов Генік, *Історія християнства: католицизм*. У 2-х т. Т.1: Основні ідеї християнства, 524.

⁵⁶ Мудрий Софрон, *Нариси історії Церкви на Україні*, 38–40; Любов Генік, «Роль Апостольської столиці у формуванні ідентичності християнства кирило-мефодіївської традиції,» *Україна і Ватикан*. Серія збірників наукових праць. Вип. I: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. (Івано-Франківськ – Київ, 2008), 251–257; Макарий (Булгаков), митрополит, *Історія Русской Церкви*. В 12 тт. Т.1. (Москва, 1900–1909); Ісидор Нагаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі–Україні*, 176; Микола Чубатий, *Історія Християнства на Русі–Україні*; Іван Кузич-Березовський, *Жінка і держава*, 97–102.

російських вчених Д. Зеніна і О. Творогова, що «прихід ігумена Данила із Київської Русі до короля хрестоносців Болдуїна II (1100–1118) мав певну місію. Він міг принести звістку для хрестоносців про місце заховання скарбів Храму (уже і Єрусалимського, і Геразімського), а можливо, із християнських святинь. Тоді зрозуміло, чому ігумен так довго перебував на Близькому Сході (обійшов усю землю Галілейську, біля м. Єрусалима і всі місця, куди ходив Христос, у супроводі Болдуїна II)⁵⁷.

Через те, що деякі дослідники пов'язують прибуття ігумена Данила як посередника між Руссю і Європою у справі хрестоносних походів, стає зрозумілою подорож до Палестини під виглядом паломника ігумена Данила з Русі з візитом до короля Болдуїна II в 1107–1115 рр. Про те, що Русь мала стосунок до хрестоносних походів, свідчить хоча б той факт, що одним з організаторів Першого походу хрестоносців був другий син королеви Франції Анни Ярославни – Гуго I (1057–18. X. 1102), що згодом жив і загинув у Кілікії, та інші династичні шлюби нащадків київських королівських родин із королями хрестоносців⁵⁸.

І ще одна деталь підтверджує, що місія у 1107–1115 рр. ігумена Данила з Русі до Палестини була не даремною, це факт, що в Київській Русі 25 грудня 1149 р. було засновано світський лицарський (бо заснували представники королівської родини) духовно-військовий орден «Лицарі Христа», який належав до орденів *монаршого* підпорядкування й виник саме під час Другого походу хрестоносців (1147–1149 рр.)⁵⁹. Зрештою, це був якраз час правління Київського митрополита Кліма Смолятича (†1164).

Ще одна важлива подія в історії Церкви в Україні, на яку звертає увагу доктор Мудрий – це боротьба двох політичних центрів: Галицько-Литовської держави та Московського князівства за поділ Київської митрополії; створення Галицької митрополії 1303 р. стараннями короля Лева Даниловича та його наступників і боротьба за неї протягом всього XIV ст. та першої половини XV ст., тобто до фактичного її поділу 1448 р.

Ми не будемо детально зупинятися на постаті Київського митрополита *Исидора Солунського* (бл. 1380–1463; ігумена Монебаського), але наголосимо, що спираючись на документи різних архівів та документи, які зібрані його попередниками істориками: д-р Микола Чубатий, отці-доктори: Григорій Лужницький, Атанасій-Григорій Великий, Исидор Нагаєвський та інші, д-р Мудрий дуже широко і об'єктивно розкриває постать останнього митрополита-болгарина не поділеної ще Київської митрополії, причому так повно, що деякі факти з його біографії не знають навіть сучасні історики⁶⁰, незважаючи на добу електронних

⁵⁷ Любов Генік, «Проблеми тамплієрів та їх ідеали в у контексті об'єднаної Європи,» *Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць: Державно-Церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи*, Вип. IV. Зошит II, (Галич–Івано-Франківськ–Київ, 2011): 75–97; Дмитрій, Зенин, «Тамплиеры – строители Московского государства», доступ отримано 18 березня 2011, <http://2012god.ru/kto-stoit-za-spinoj-vlastej-v-moskve-s-davnix-vremyon/>; Николай Прокофьев, *Древняя русская литература: Хрестоматия. Учеб. пос. для студ.* (М.: Просвещение, 1980), 44–45.

⁵⁸ Династичні зв'язки Київської Русі, доступ отримано 26 березня 2011, <http://zksh.org.ua/works10/ws/WS-191/dynast.html> /; Николай Прокофьев, *Древняя русская литература: Хрестоматия. Учебное пособие для студентов.* (М.: Просвещение, 1980), 44–45; Anne of Kiev. From Wikipedia, the free encyclopedia, доступ отримано 8 квітня 2010, [http://en.wikipedia.org/wiki/Hugh_I_\(1057-18_October_1102\),_Count_of_Vermandois](http://en.wikipedia.org/wiki/Hugh_I_(1057-18_October_1102),_Count_of_Vermandois),» *From Wikipedia, the free encyclopedia*, доступ отримано 25 липня 2010, http://de.wikipedia.org/wiki/Hugo_von_Vermandois.

⁵⁹ «Лицарські ордени,» *Лицарська культура: Середньовіччя*, доступ отримано 7 серпня 2010, <http://uk.wikipedia.org/wiki/>; Православні тамплієри Адріатики, доступ отримано 18 березня 2011, <http://www.npblog.com.ua/index.php/istoriya/pravoslavni-tamplieri-adriatiki.html>.

⁶⁰ Андрій Цебенко, «Православна Церква в контексті державно-церковних процесів у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемайтійському (1408–1448),» *Наукові зошити Львівського університету*. Випуск 17. (Львів: Львівський національний університет ім. І. Я. Франка, 2016), 47–60.

носіїв. Як і всі його попередники – історики української діаспори, професор С. Мудрий точно підкреслює, що 1448 р. після самопроголошення митрополитом Московським і всієї Русі єпископа Рязанського Йони при живому митрополитові Київському Ісидорові Солунському фактично відбувся поділ Київської митрополії на Київську і Московську та було створено Російську православну церкву⁶¹. А також окремо розглядає історію поширення християнства латинського обряду на українських землях та його ієрархії.

Новітня доба існування християнства на українських землях розпочинається *першим періодом* з історії поділеної Київської митрополії, який триває з 1448 р. фактично, а з 1458 р. юридично (томосом Константинопольського патріарха від 20 липня 1458 р. і буллою Папи Римського Пія II від 3. 09. 1458 р.), та призначенням на Київську митрополію Григорія II Болгариновича й триває до укладання Берестейської унії. Цей період характеризується такими важливими подіями в історії Української церкви, як Вілленський синод 1509 р. – спроба юридично-канонічного захисту від світського патронату в Київській митрополії, посилення Реформації в європейських країнах і її вплив на українські землі та проблема впровадження 1582 р. григоріанського (замість юліанського) календаря у християнському літочисленні від Різдва Христового. Завершується *перший період новітньої доби* рішенням Київської ієрархії про укладання Берестейської унії⁶².

Дослідник історії християнства в Україні доктор С. Мудрий *другий період новітньої доби* в історії Київської церкви визначив 1596–1807 рр. й характеризує його такими подіями в історії українського християнства, як: укладанням Берестейської унії 1596 року та реформою Київської митрополії, зокрема реформою василіанського чернецтва, яку здійснив митрополит Веніамін Рутський (1574–1637), і реформою студитського чернецтва, яку здійснив митрополит Петро Могила (1595–1647), появою другої нез'єдиненої (православної) ієрархії 1620 р., кількарізковими спробами проголошення спільного Київського патріархату, підпорядкуванням Київської православної митрополії 1686 р. Московському патріархату та його ліквідацією 1721 р.⁶³

Третій період новітньої доби починається 1720 – 1721 рр., тобто Замоїським синодом 1720 та ліквідацією патріаршества в Росії 1721 року, відновленням Галицької митрополії 1807 року і ліквідацією Київської уніатської митрополії 1838 року⁶⁴.

Четвертий період новітньої доби в історії Української церкви визначений з часу відновлення Галицької митрополії УГКЦ 1807 року аж до її ліквідації 1946 року, відновленням 1918 р. патріаршества в РПЦ та спробою проголошення УАПЦ 1921–1929 рр., знищенням і закриттям християнських церков, храмів і монастирів у Радянській Україні протягом 1917–1946 рр., відновленням УАПЦ 1942 р. та визнанням статусу патріарха Московського Сергія Страгородського (1867–1944) 1943 р., проголошенням 1945 р. патріархом Московським Алексія I Симоновського (1877–1970)⁶⁵.

⁶¹ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 62–72; *Тисячоліття українського християнства. Радіопроповіді з Ватикану*. Зібрав і підготував до друку доктор Софрон Мудрий, ЧСВВ. (Рим: Вид-во оо. Василіян, 1990), 268–274; Григорій Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом*, 179–182.

⁶² Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 77–107; Sofron Mudryj, *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*, 109–141.

⁶³ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 143–251.

⁶⁴ Ibid, 251–303.

⁶⁵ Ibid, 214–292; Mudryj Sofron, *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*, 305–414; Ярослав Шапов и др., *Русское православие: веки истории*. (М.: Политиздат, 1989), 720; Любов Генік, *Історія релігій*. Навчально-методичний комплекс: програми, бібліографія, навчально-методичні рекомендації, плани семінарських занять, екзаменаційні і залікові завдання для студентів спеціальності «релігієзнавство» та студентів-істориків і теологів ВНЗ. (Івано-Франківськ, 2011), 170.

Аналізуючи *новітню* добу в історії українського християнства, професор Софрон Мудрий у *першому* періоді розглядає обставини, що спричинилися до поширення латинської ієрархії по території українських земель після 1520-х рр.; виділяє передумови, причини внутрішні і зовнішні, хід, наслідки укладення Берестейської унії 1596 р. На моє уточнене запитання про те, яка подія сталася 1520 р., що спричинила появу латинської ієрархії, дослідник відповів: «після Ферраро-Флорентійського собору митрополити Русі повідомляли листовно Папу Римського про своє призначення в Київську митрополію Константинопольським патріархом, а іноді – в яких єпархіях є призначені чи відсутні єпископи. Мені не зрозуміло, чому після 1520 р. аж до 1580-х рр. немає жодного документа про листування київської ієрархії з папою⁶⁶. Можливо, тому зростає кількість латинських ієрархів на території українських земель».

Він також розглядав Берестейську унію 1596 р. й оприлюднив усі «33 умови Берестейського поєднання»⁶⁷, подаючи для сучасних вчених серйозні аргументи для вивчення.

В *другому* періоді *новітньої* доби важливе значення мають, на думку дослідника, такі події в історії українського християнства: реформування василіанського і студитського чернецтва та ідея спільного Київського патріархату, що її обговорювали спочатку митрополити Петро Могила (1574–1647) та Веніамин Рутський (1613–1637), потім інші ієрархи⁶⁸.

Третій період *новітньої* доби Української церкви мав важливою подією відновлення Галицької митрополії 1807 р. й водночас занепад Київської уніатської митрополії та її остаточну ліквідацію царським урядом Росії 1838 року на Правобережній і Лівобережній Україні⁶⁹.

До *четвертого* періоду, який тривав від 1807-го до 1946 р., *новітньої* доби історії українського народу належить діяльність митрополита Андрея Шептицького, а найтрагічнішою подією, вважав д-р Софрон Мудрий, є Львівський псевдособор 1946 року, на якому було юридично неправомірно і невідповідно до канонічного права заборонено Українську греко-католицьку церкву⁷⁰, яка не зникла, а пішла в підпілля.

Продовжуючи дослідження д-ра С. Мудрого з історії християнства в Україні, яке він попросив завершити і доповнити авторку цієї статті незадовго до своєї смерті, можемо наголосити, що до *п'ятого періоду*, який тривав від 1946-го до 1989 р., *новітньої* доби історії християнства українського народу варто віднести такі важливі події в історії українських церков: офіційну заборону з репресіями проти духівництва і вірних УГКЦ Радянської

---

⁶⁶ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953). Vol.1.: 1075–1700. Vol.2.: 1700–1953.* Collegit introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj, OSBM. (Romae: PP. Basiliani-Piazza della Maonna Dei Monti, 1953), 686.

⁶⁷ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*. 112–118; Sofron Mudryj, *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*, 148–154; Елла Бистрицька і Іван Зуляк, *Історія релігії: Збірник документів і матеріалів*. (Тернопіль: Астон, 2004), 244–250.

⁶⁸ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 144–172; Sofron Mudryj, *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*, 176–230; Sofron Mudryj, «De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum),» *Dissertatio historic-juridica*. (Romae, 1973), 182. Series II. «ANALECTA OSBM». «ЗАПИСКИ ЧСВВ». Серія II. Sectio I: OPERA. Vol. XXVI, 28–37.

⁶⁹ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 183–214; Sofron Mudryj. *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*, 251–305.

⁷⁰ Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 р. (Львів: Видання президії Собору. 1946), 174; Джерела канонічного права Православної Церкви. Вип. I. (Харків: Видання Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ, 1977), 112; Кодекс Канонів Східних Церков. (Львів: Вид-во оо. Василян, 1995), 471.

влади та період діяльності УГКЦ в підпіллі й серед українців діаспори, участь кардинала і митрополита Йосифа Сліпого (1892–1984) у XXI Вселенському (II Ватиканському) соборі; повну ліквідацію і заборону діяльності УАПЦ із репресіями проти духовництва в УРСР та збереження її діяльності серед вірних української діаспори в Європі, Австралії та Північній і Південній Америці (участь патріарха УАПЦ Мстислава Скрипника (1898–1993) в роботі XXI Вселенського собору); перехід РПЦ під тотальний контроль органів НКВС, її занепад у РРФСР та поширення її діяльності на території УРСР, особливо на Центральній і Західній Україні (участь двох її представників у роботі XXI Вселенського собору); повну заборону діяльності протестантських конфесій (участь усіх представників протестантських церков та інших світових релігій у роботі XXI Вселенського (II Ватиканського) собору)⁷¹.

До шостого періоду, який почався 1990-х рр. XX ст. і триває до сьогодні, *новітньої* доби в історії українського християнства хочемо віднести такі важливі події в історії християнських церков: легалізацію, вихід із підпілля з повним складом ієрархії та чернецтва і понад 3 млн вірян УГКЦ, повернення частини ієрархії і чернецтва в незалежну Україну (кардинали: Мирослав-Іван Любачівський (1914–2000), Любомир Гузар (1933–2017), єпископ Андрій Сапеляк (СДБ), доктори філософії (ЧСВВ): Тарас Олійник, Доротей Шимчій, Діонісій Ляхович, доктор права Софрон Мудрий та інші) й поступове поширення їхньої діяльності по всій Україні під керівництвом патріарха Святослава Шевчука (ЧОСС) з 2006 р.; рух за відновлення УАПЦ, повернення патріарха Мстислава Скрипника (1898–1993) в Україну; проголошення (1992) УПЦ КП на чолі з патріархом Філаретом Денисенком (1929 р. н.) її об'єднання з УАПЦ на чолі з патріархами Мстиславом Скрипником (1898–1993), а згодом – Володимиром Романюком (1925–1995); від'єднання частини єпископату в УАПЦ на чолі з патріархом Дмитром-Володимиром Яремою (1915–2000); відновлення екзархату Російської православної церкви в Україні на чолі з митрополитом Володимиром Сабаданом (1935–2014) і Онуфрієм Березовським (1946 р. н.); відновлення діяльності традиційних протестантських конфесій в Україні; появу в Україні представників таких світових релігій, як іслам і буддизм; створення Ради церков і релігійних організацій в Україні; реєстрацію понад 200 новітніх релігій, течій і сект (неорелігій) в Україні та поширення їхньої діяльності як у Центрі, так і на Сході України; приїзд 23–26 червня 2001р. в Україну Папи Римського Івана-Павла II (1920–2005)⁷².

Використовуючи методи: аналітико-синтетичний, генезису, компаративістики джерел, юридичних і канонічних норм на основі історичних та історико-правничих праць і статей, які підготував доктор права, професор Софрон Мудрий (ЧСВВ) протягом 1963–1993 рр., можемо узагальнити:

1. Д-р Софрон Мудрий один із перших істориків Церкви в Україні на основі давньосирійських, візантійських, афонських, латинських, європейських, церковнослов'янських, давньоруських хронік і літописів монастирів подає її періодизацію, починаючи з I ст. появи християнства на українських землях і розглядає такі версії його поширення: андріївську, святопавлівську, староримську, східноготську, ранньовізантійську, тмутараканську, моравську (кирило-мефодіївську), богородичну (Аскольдову, або пізньовізантійську), версію хрещення Ольги, відстоює болгарську версію Володимирового хрещення і спробу проголошення 1147 р. Київського патріархату (чи автономії Київської церкви).

2. У періодизації українського християнства доктор права Софрон Мудрий виділяє три історичні *доби*: *стародавню* (I–VIII ст.): *перший* період (I–III ст.), *другий* період (III–

⁷¹ Sofron Mudryj, Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina, 404–414, 419–426; Любов Генік, Історія релігій в Україні, 18; Богдан Боцюрків, «Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989)», *Ковчег*. Ч.І. (Львів, 1993), 165–174.

⁷² Ibid, 427–442; 19.

IV ст.), *третій* період (IV–VIII ст.); *середньовічну* (VIII–XV ст.): *перший* (серед. VIII ст. – до X ст.), *другий* (1054–1303), *третій* (1303–1448) та *новітню* (XVI–XX ст.): *перший* період (1448/1458–1596), *другий період* (1596–1721), *третій період* (1721–1807/1838), *четвертий період* (1807–1946, 1838–1918–1944)⁷³. Продовжуючи, ми додали *п'ятий* (1945/1946 – 1989) і *шостий періоди* (1990 – до сьогодні).

3. Розглядаючи дражливе питання щодо конфлікту Константинополя з Римом та поділу Церкви Христової 1054 р., доктор С. Мудрий фактами (участь делегації київської митрополії у Маларському соборі від 10 до 15 вересня 1089 р. та в освяченні храму Св. Миколая Мирлікійського в м. Барі в Італії⁷⁴, упровадження свята Миколая (весняного) в традицію Київської церкви) і документами (листи Папи Римського Григорія VII до сина Ярослава Мудрого короля Русі Дмитра-Ізяслава (від 15. 05. 1975 р.) та до польського короля Болеслава (від 18. 05. 1075 р.); розпорядження Папи Римського Урбана II про впровадження свята Перенесення мощей святого Миколая архієпископа Мирлікійського бл. 1088 р. після розколу 1054 р.) доводить нейтральність Київської ієрархії щодо цього конфлікту та збереження її контактів з Папою Римським у наступні сторіччя аж до сьогодні (на основі опублікованих документів латинською мовою переписки римських пап з ієрархією та правителями українських земель від X до XX ст.)⁷⁵.

4. У своїй докторській дисертації з історії права латинською мовою «*De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum). Dissertatio historic-juridica*» («Перехід на другий обряд (З візантійсько-українського на латинський). Дисертація історико-правнича») С. Мудрий не лишень робить історичний аналіз і *класифікує східні літургійні традиції (александрійську, антіохійську, вірменську, халдейську, візантійську)*, але й подає статистику всіх східних католицьких та орієнтальних (нез'єдинених) церков станом на середину XX сторіччя, а у визначенні обрядів *візантійської* традиції (тобто походження) він одним із перших *кирило-мефодієвський*, або *руський*, обряд чітко ідентифікує як *український*, називаючи його українсько-візантійським, спираючись на дуже ргументоване дослідження свого попередника отця-доктора Ісидора Нагаєвського «Кирило-Методіївське християнство на Русі-Україні» (Рим, 1954)⁷⁶.

5. Розглядаючи історію Церкви Христової на українських землях, професор Софрон Мудрий вводить до історичних досліджень нові окремі імена діячів Київської митрополії, зокрема він подає короткі біографічні дані та характеристику діяльності всіх архієпископів, митрополитів і єпископів незалежно від національності і релігійної конфесії, чия праця проходила на території сучасної України й залишила помітний слід в історії і пам'яті народу, але невідомі, маловідомі або конroversійні для сучасних істориків постаті київських та галицьких митрополитів: Єфрема Переяславського, Кліма Смолятича, Петра Акеровича, Ісидора Солунського, Григорія Болгариновича, Михайла Рогози, Йосипа-Веніамина Рутського, Петра Могилу, Йосафата Кунцевича, Мелетія Смотрицького, Кипріяна Жоховського, Святополка Гедеона-Четвертинського, Лева Кішку, Антона-Атанасія Шептицького, Пилипа Володковича, Антона Ангелловича, Йосафата Булгака, Михайла Левицького, Григорія Яхимовича, Андрея Шептицького, Йосифа Сліпого⁷⁷.

⁷³ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*. 11, 25–28, 37–38.

⁷⁴ Любов Генік, *Історія християнства: католицизм*. У 2-х т. Т.1: Основні ідеї християнства. (Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012), 524; Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 37.

⁷⁵ Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia, 5–6, 7–8.

⁷⁶ Sofron Mudryj, *De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum)*, 10–14; Ісидор Нагаєвський, *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*, 176.

⁷⁷ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 152–156, 225; Sofron Mudryj, *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*, 68, 76–80, 94–107, 109–110, 130–135, 152–156, 176–182, 225–230, 259–263, 329–341, 371–414.

6. Аналізуючи відмінності обрядів різних східних церков, доктор С. Мудрий звертає увагу на відмінності православ'я взагалі від імперської політики російських царів, яка була спрямована на руйнування Церкви як духовної інституції, підтверджуючи це прикладами закриття православних і уніатських василіанських і студитських монастирів у царській Росії, Литві, у Білорусії, на Лівобережній Україні Петром I та Катериною II, а згодом Миколою I та їхнім втручаннями у внутрішні справи Речі Посполитої і Української церкви⁷⁸.

7. Спираючись на принципи історизму та об'єктивності, а також на юридичні документи, які існують і які знайшли його попередники – доктори: Ісидор Нагаєвський, Микола Чубатий, Атанасій Великий, Наталія Полонська-Василенко, професор Олександр Лотоцький, отець Григорій Лужницький і він сам, працюючи над докторською дисертацією, згодом над нарисами з історії Церкви в Україні, вчений змінює оцінку багатьох подій історії на українських землях, а саме:

а) запропонує інший підхід (подібний як у Михайла Брайчевського) до версій поширення християнства на українських землях у I–X сторіччях;

б) підтверджує болгарську версію «хрещення» Русі 988 р. Володимиром Великим;

в) підтверджує ставлення Київської ієрархії до розколу 1054 р. та її нейтралітет;

г) підтверджує вибори Кліма Смолятича 1147 р. як спробу автономії Київської церкви чи її автокефалію від Візантії;

г) подає докази (участь єпископів) збереження зв'язків Київської і Галицької митрополій з Папою Римським через присутність їхніх ієрархів на Вселенських (від I до XXI) та помісних соборах – Вселенських: XII (IV Латеранському), 1215 р.; XIII (I Ліонському), 1245р.; XVI (Констанцькому) 1414 р.; XVII (Ферраро-Флорентійському), 1431–1449 рр.; XXI (II Ватиканському) 1962–1965 та інших соборах;

д) вказує на те, що саме впровадження у практику рішень про рівність обрядів, духовництва та євхаристійне порозуміння, досягнуті на Ферраро-Флорентійському (XVII Вселенському) соборі в 1431–1449 рр., були запорукою збереження ідентичності українського християнства і народу та захисту його від латинізації, світського патронату, але зовнішні втручання у справи Київської митрополії привели їх не до впровадження, до арешту митрополита Ісидора Солунського, до її розподілу (що, на його думку, було закономірним явищем), а далі все ж таки до укладання Берестейської унії 1596 р.;

е) професор Мудрий одним із перших переказав з латинської українською мовою пункти Берестейської унії 1596 р. й наголошує на зовсім іншому трактуванні її «33-х умов Берестейського поєднання»⁷⁹, які з погляду юридичного і канонічного права написали українські єпископи для Папи Римського як гаранта ідентичності українського християнського обряду та його народу, традицій східного християнства, юридичних (політичних, цивільних, сімейних, економічних) прав Київської митрополії в умовах іноземного панування й зберегли українців від втрати своєї етнічної належності;

є) пояснює причини ліквідації 1838 р. російським царем Київської уніатської митрополії на Центральній та Лівобережній Україні, а 1865 р. на Холмщині і Підляшші як гаранта, що зберігав національну ідентичність українців через монастирі, школи, храми та українські традиції в них, що й підтвердили сучасні дослідники (зокрема Ольга Недавня і Богдан Хіхляч⁸⁰);

ж) дає правове і канонічно-правове пояснення ліквідації УГКЦ, називаючи подію 8–10 березня 1946 р. псевдособором, оскільки з т. з. права на ньому не було жодного ієрарха

⁷⁸ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 177–182; 194–199, 223.

⁷⁹ *Ibid.*, 112–118.

⁸⁰ Ольга Недавня, *Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом*. (Київ: Гнозис, 2000), 218; Богдан Хіхляч, «Ліквідація Уніатської Церкви на Східному Поділлі у 1794–1796 рр.» *Українське релігієзнавство*, № 2 (34), (2005): 104–113.

від уніатів, який би правочинно міг ухвалювати рішення про її унію з Російською ПЦ чи самоліквідацію⁸¹.

8. Підсумовуючи, слід відзначити, що доктор Софрон Мудрий, подаючи короткий нарис історії Церкви в Україні, використовував літературу різноконфесійних авторів, опубліковані раніше й щойно знайдені архівні документи, що географічно охоплювали всі країни Європи аж до Росії, Візантії і Персії, Північної та Центральної Азії. Спираючись на вже раніше опубліковані дослідження і документи Івана Власовського, Олександра Воронина, Дмитра Дорошенка, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), Наталії Полонської-Василенко і Михайла Явдася з історії Української православної церкви⁸², професор Софрон Мудрий історію українського православ'я виклав дуже стисло, враховуючи існування збірника джерел, монографій і статей вищезгаданих авторів.

Звідси стає зрозумілим, що ми розпочали напрям наукових досліджень, який досі залишається маловідомою сторінкою в історії християнства України. Можемо також зазначити, що серед істориків української діаспори представники чернечого Чину св. Василя Великого, до якого також належав доктор права, професор Софрон Мудрий, займали важливе місце. Серед солідного списку наукових праць Софрона Мудрого з міжнародного права⁸³, канонічного права⁸⁴, сімейного права⁸⁵, біблеїстики⁸⁶, теології моральної і пастирського богослов'я⁸⁷, релігійної етики⁸⁸ роботи

⁸¹ Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 р., 174; Джерела канонічного права Православної Церкви, 112; Кодекс Канонів Східних Церков, 471.

⁸² Дмитро Дорошенко, *Православна Церква в минулому й сучасному українського народу*. (Берлін, 1940); Іван Огієнко, *Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви*. Вид. 2-ге. У 2-х т. в 1 книзі. (К.: Україна, 1993), 284; Митрофан Явдася, *Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви*. (Мюнхен–Інгольштадт, 1956), 228; Іван Власовський, *Нарис історії Української православної Церкви*. У 5 т. (Нью-Йорк–Саут Буанд Брук: Вид-ня УАПЦ, 1955–1966); Олександр Воронин, *Історичний шлях УАПЦ*. (Кенсінгтон: Воскресіння, 1992), 135; Наталія Полонська-Василенко, *Історичні підвалини УАПЦ*. (Мюнхен, 1964); Ярослав Шапов, *Русское православие*, 720.

⁸³ Софрон Мудрий, *Публічне право Церкви і конкордати*. (Івано-Франківськ: ІФТА, 2002), 149; Софрон Мудрий, «Українсько-ватиканські взаємини у світлі канонічного і публічного права,» *Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць*. Вип. I. (Івано-Франківськ – Київ, 2008), 52–56.

⁸⁴ Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. Вид. 2-ге. (Івано-Франківськ–Рим: ІФТА, 2002), 581; Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. Ч. I. (Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1995), 208; Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*. (Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1996), 232; Софрон Мудрий, *Короткий коментар Кодексу канонів Східних Церков*, 207; Конституції Чину св. Василя Великого: устав – правила – правильник. (Рим: Видання Головної Управи ЧСВВ, 2002), 344; Софрон Мудрий, «Слово про історію створення Кодексу Східних Католицьких Церков та видання його українського перекладу, 26.XI. 2010,» *Слова*. Випуск 5. (Івано-Франківськ: Івано-Франківська Теологічна академія, 2011), 189–198.

⁸⁵ Софрон Мудрий, *Подружжя і Церковне право*, 94.

⁸⁶ Софрон Мудрий, *Бібліографічний покажчик*, 72; Ксав'є Леон Дюфуа та ін. *Словник біблійного богослов'я*. Переклад з 2-го французького видання Софроном Мудрим, ЧСВВ. (Рим–Львів: Місіонер, 1992, 1996), 934.

⁸⁷ Софрон Мудрий, *Короткий нарис історії проповідництва. Навчальний посіб для семінаристів*. (Рим, 1975), 53; Софрон Мудрий, *Проповідництво і катехитика. Навчальний посібник для семінаристів*. (Рим: Українська папська колегія св. Йосафата, 1993), 174; Софрон Мудрий, *Сповідь – джерело ласки*. (Івано-Франківськ: ІФТКДІ, 1998), 381.

⁸⁸ Софрон Мудрий, *Нагірна проповідь Ісуса. Збірник радіопроповідей з Ватикану*. (Рим–Львів: Вид-во оо. Василян, 1994), 132; Софрон Мудрий, *Духовні бесіди*. У 3-х кн. Кн.1. (Жовква: Місіонар, 1998), 72; Кн. 2. 217; Кн. 3. (2011), 112; Софрон Мудрий, *Заповіді Божі і церковні*. Вид. 2-ге. (Львів: Місіонар, 2008), 11–24, 53–58, 74–78, 109–113, 130–134, 147–152, 159–163, 166–170, 178–204.

з історії християнства в Україні⁸⁹ на багато подій в історії Церкви в Україні дають об'єктивний науковий погляд.

Поza предметом дослідження залишились правничі, етичні, релігійно-філософські праці доктора права, єпископа Софрона Мудрого та його пастирська, педагогічна, меценатська діяльність в діаспорі та в Україні⁹⁰.

**DOCTOR OF CANON LAW – SOFRON MUDRYI (OSBM) –
RESEARCHER OF THE HISTORY OF UKRAINIAN CHRISTIANITY**

LYUBOV GENYK

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Philosophy Faculty
Department of Religious Studies, Theology and Culturology
street Shevchenko 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000

SUMMARY

The scientific and pastoral activity of the Doctor of Law, Professor, bishop-ordinar Ivano-Frankivsk eparchy of Ukrainian Greko-Catholic Church Sofron Mudryi has not yet been the subject of historical research. In this article it is clarified that the doctor of law Sofron Mudryi (1923-2014; OSBG):

a) appointed vice-rector and rector of the St. Johns theological Seminary in Rome during 1960-1994 Years;

b) became a witness and participant in the Second Vatican Council, personally knew the Pope John Paul II, the cardinals of Joseph the Slipyi (Blind), Miroslav Ivan Liubachivsky, Luibomyr Guzar and many others;

c) Doctor of Law Sofron Mudryi is a participant in the development of “The Codex of Canons of the Eastern Churches” and is a participant and author of “The Commentars to the Codex of Canons of the Eastern Churches”, as well as many scientific works.

The problem is that having access to many foreign and Ukrainian sources, using the analytic-synthetic method and the comparative method of sources and published archival documents, Dr. Sofron Mudryi:

a) proposed the periodization of the history of Christianity in the Ukrainian lands, dividing it into three epochs and several periods;

b) proposed a different explanation for many of the events history of the Church in Ukraine in particular the baptism of 988, the council in Kiev of 1117, the Union of Berestia in 1596, section of the Kyiv Metropolitanate of 1448 and creation of the Russian Orthodox Church, Lviv False-Council in

---

⁸⁹ Софрон Мудрий, *Нариси історії Церкви на Україні*, 296; Софрон Мудрий, *Бібліографічний покажчик*, 72; Софрон Мудрий, «Галицька митрополія і роль Церкви в історії України», *Галич і Галицька земля в державотворенні (до 1110-річчя Галича і 800-річчя Галицько-Волинського князівства)*. (Івано-Франківськ: Плай, 1999), 105–114; Софрон Мудрий, «Андрей Шептицький – єпископ Станіславівської єпархії», *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. (Івано-Франківськ: Плай, 2000), 6–10; Софрон Мудрий, «Кардинал Йосиф Сліпий і Ватикан», 7–13; Софрон Мудрий, «Начерк життя і діяльності отця Атаназія Великого, протоархімандрита Чину Святого Василя (1918–1982)», *Мудрий Софрон. Слова*. Випуск 5. (Івано-Франківськ: Івано-Франківська Теологічна академія, 2011), 250–264; Софрон Мудрий, «Слово про церковну політику українського князя – короля Данила Галицького середини XIII століття, 30.X.2010р.», *Мудрий Софрон. Слова*. Випуск 5. (Івано-Франківськ: Івано-Франківська Теологічна академія, 2011), 71–81; Софрон Мудрий, «Слово про верховного архієпископа Йосифа Сліпого», *Мудрий Софрон. Слова*. Випуск 5. (Івано-Франківськ: Івано-Франківська Теологічна академія, 2011), 82–99.

⁹⁰ Софрон Мудрий, *Катехитика: Методичні вказівки до курсу «Основи християнської моралі»*. (Івано-Франківськ, 1996), 78; Софрон Мудрий, *Заповіді Божі і церковні*. Вид. 2-ге. (Львів: Місіонар, 2008), 91–95, 221–227.

1946 and many other events on the history of Christianity in Ukraine, which are justified from the legal point of view.

Dr. Sophron the Wise, presenting a brief essay on the history of the Church in Ukraine, using the literature of the various confessional authors, published earlier and just found archival documents that geographically encompass all the countries of Europe to Russia, Byzantium and Persia, North and Central Asia. Relying on previously published researches and documents by Ivan Vlasovsky, Alexander Voronin, Dmitry Doroshenko, Ivan Ogienko (Metropolitan Ilarion), Natalia Polonskaya-Vasilenko, Mikhail Yavdasha from the history of the Ukrainian Orthodox Church Professor Sofron, the wise history of Ukrainian Orthodoxy outlined very briefly, given the existence a collection of sources, monographs and articles of the above-mentioned authors.

The problem remains a little-known page in the history of Christianity in Ukraine. We can also note that among the historians of the Ukrainian diaspora, representatives of the monastic Order of St. Vasily the Great, who also belonged to the Doctor of Law, Professor Sofron the Wise, occupy an important place. Among the solid list of scholarly works of Sofron the Wise on international law, canon law, family law, bible studies, theology of moral and pastoral theology, and the religious ethics of work on the history of Christianity in Ukraine, many scientific events in the history of the Church in Ukraine give an objective scientific view.

Outside the subject of the study were the legal, ethical, religious and philosophical works of the Doctor of Law, Bishop Sofron the Wise and his pastoral, pedagogical, patronage activities in the diaspora and in Ukraine.

Key words: “The Codex of Canons of the Eastern Churches” (1991); “The Commentars to the Codex of Canons of the Eastern Churches” (1994); Eastern canonic law; the periodization of the history of Christianity in the Ukrainian; the Doctor of Law, Professor Ivano-Frankivsk Theological academy (IFTA) of Ukrainian Greko-Catholic Church and State higher educational institution (SHEI) “Vasyl Stefanyk Precarpathian National University” (Ivano-Frankivsk, Ukraine) Sofron-Stepan Mudryk (1923–2014).

REFERENCES

About the celebration of the Greek Catholic holidays (the draft of the Ministry of Education and Religions of the Commonwealth of July 12, 1938), The Central State Historical Archives in Lviv (further – CSHA in Lviv), Fund 179, Description No 2a, Series No 616, File 16. (in Ukrainian).

Acts of the Cathedral of the Greek Catholic Church in Lviv March 8-10, 1946. Lviv: Edition of the Presidium of the Council, 1946, 174. (in Ukrainian).

A curriculum plan for state gymnasiums in Galicia in 1910 (gm.), CSHA in Lviv, Fund, 178, Description 3, Series 579, File 1–38. (in Ukrainian).

Anne of Kiev, <http://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia>. (in Ukrainian).

Bystrytska, Ella, and Zulyak, Ivan. *History of Religion: Collection of documents and materials*. Ternopil: Aston, 2004. 524. (in Ukrainian).

Botsiurkiv, Bogdan. *Ukrainian Greek Catholic Church and Soviet Power (1939 – 1950), trans. from english Natalya Kochan*. Lviv: UCU Publishing House, 2005, 268. (in Ukrainian).

Braychevsky, Mykhaylo. *Approval of Christianity in*. Kyiv: Scientific Opinion, 1988, 259. (in Ukrainian).

Cardinal Joseph Slipy and the present. Collection of materials of an all-Ukrainian scientific conference dedicated to the 110th anniversary of the birth of the Head of the Ukrainian Greek Catholic Church, Cardinal Joseph Slipy (October 11–12, 2002). Ivano-Frankivsk, Playa, 2002, 216. (in Ukrainian).

Certificates of the graduates of the private gymnasium (Fathers Vasilian) them. I. Franko in Drohobych, Central State Historical Archive in Lviv (hereinafter referred to as CSIA in Lviv), Fund 179, Anagraph 3, Series 2322, File 1–86. (in Ukrainian).

Code of Canons of the Eastern Churches. Translated from Latin prof. Joseph Kobiv. Rome: View of the ooh. Basilian, 1993. 845. (in Ukrainian).

Codex iuris canonici. – Romae, 1965.

Concoliorum Oecumenicorum Decreta / a cura di Giuseppe Alberigo – Giuseppe L. Dossetti. Pericles – P. Joannou. Claudio Leonardi – Paolo Prodi. Consulenza di Hubert Jedin. Edizione bilingue. Bologna: Edizioni Dehonane Bologna, 1991, 1135. (in Italy).

Chubatyy, Mykola. *History of Christianity in Russia – Ukraine*. In 2 vol. Vol. 1. Part. 1. Vol. 2. Part. 1. (1353–1458). Rome-New York: Ukrainian Catholic University. St. Clement of the pope, 1965, 1976. (in Ukrainian).

Dictionary of Biblical Theology. Edited by Xavier Leon Dyufa. Translation of Sofron Mudryy, OSBM. Rome-Lviv: Missionary, 1992, 1996, 934. (in Ukrainian).

Documents of the Second Vatican Council: constitutions, decrees, declarations. Lviv: Svichado, 1996, 753. (in Ukrainian).

Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953). Vol.1.: 1075–1700. Vol.2.: 1700–1953. Collegit introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj, OSBM. Romae: PP. Basiliani-Piazza della Maonna Dei Monti, 1953, 686. (in Italy).

Doroshenko, Dmytro. *The Orthodox Church in the past and the modern Ukrainian people*. Berlin, 1940. (in Ukrainian).

Dynastic ties of Kievan Rus, <http://zksh.org.ua/works10/ws/WS-191/dynast.html> (in Ukrainian).

Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part. In 10-th t. T. 1–10. Goal. Ed. Volodymyr Kubiiovych – New York: Young Life, 1955, 1984. (in Ukrainian).

Genyk, Lyubov. “Problems of the Templars and their ideals in the context of a united Europe,” *Ukraine and the Vatican. Series of collections of scientific works, no IV, State-Church Relations in the Context of the Experience of a United Europe. Notebook II*. Galich-Ivano-Frankivsk-Kyiv, 2011, 75–97. (in Ukrainian).

Genyk, Lyubov. *History of religions in Ukraine*. The program for students of philosophy (specialty “Religious Studies”) and historical faculties of universities, theological universities, teachers of history, Christian ethics and students of institutions of postgraduate education. Kind.2th, additional. and reworked. Ivano-Frankivsk: Play, 2013, 84. (in Ukrainian).

Genyk, Lyubov. *History of religions*. Educational-methodical complex: programs, bibliography, educational-methodical recommendations, plans of seminars, examinations and assignments for students of the specialty “Religious Studies” and students-historians and theologians of universities. Ivano-Frankivsk, 2011, 480. (in Ukrainian).

Genyk, Lyubov. *History of Christianity: Catholicism*. In 2 t. T.1: The main ideas of Christianity. Ivano-Frankivsk: Titipot, 2012, 576. (in Ukrainian).

Genyk, Lyubov. “The role of the Apostolic Capital in shaping the identity of Christianity of the Cyril and Methodius tradition,” *Ukraine and the Vatican. Series of collections of scientific works, no. I, Ukrainian-Vatican relations in the context of social and inter-confessional problems*. Ivano-Frankivsk. Kiev, 2008, 251–257. (in Ukrainian).

Hugh I (1057–18 October 1102), Count of Vermandois, http://de.wikipedia.org/wiki/Hugo_von_Vermandois. (in Ukrainian).

Hichlach, Bogdan. “Liquidation of the Uniate Church in the Eastern Podillya in 1794–1796,” *Ukrainian Religious Studies*. No. 2 (34), (2005): 104–113. (in Ukrainian).

Isichenko, Igor. *General Church History*. Course of lectures for higher schools of thought. Kharkiv: Act, 2001, 608. Ancient Eastern Churches, 209–210. (in Ukrainian).

Isichenko, Igor. *History of the Church of Christ in Ukraine*. Kharkiv: Act, 2003, 472. (in Ukrainian).

Knight Orders. Knight culture of the Middle Ages, <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. (in Ukrainian).

Kryukov, Victor. “Scientists of the Arab Caliphate IX - mid X centuries about the religious situation in Eastern Europe,” *Science. Religion, Society*, no. 2, (2006): 34–40. (in Ukrainian).

Kryukov, Victor. “Religious situation in Eastern Europe according to the data of the Arabic written sources of the IX - the first half of the X century,” *Kyiv Church*, no. 5, (1999): 50–54. (in Ukrainian).

Kuzich-Berezovsky, Ivan. *Woman and state. Warren: Anastasia and Joseph Belousov*, 1970, 291. (in USA).

Laba, Basil. *Patrology Kind*. 2-nd. Rome: Edition of the Ukrainian Catholic University named after. St. Clement, pope, 1974, 552. (in Ukrainian).

Lenzik, Basil. *Famous figures of the Ukrainian Church: Metropolitan Andrey Sheptytsky and Patriarch Josyf Slipyj*. Lviv: Svichado, 2001, 608. (in Ukrainian).

Lozynskaya, Svetlana. "Establishment of military-political control of the Roman Empire in the Carpathian region," *Scientific notebooks of the historical faculty of the Ivan Franko National University. Collection of scientific works*, no. 17. Lviv: Lviv National University. I. Franka, 2016, 371. (in Ukrainian).

Luzhnytsky, Gregory. *Ukrainian Church Between East and West: An Essay on the History of the Ukrainian Church*. Philadelphia: Providence, 1954, 723. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. "Andrei Sheptytsky – Bishop of the Stanislaviv diocese," *The legacy of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the national and spiritual revival of Ukraine*. Ivano-Frankivsk: Plai, 2000, 6–10. (in Ukrainian).

Lists of state and private gymnasiums, seminaries and lyceums of Poland, CSHA in Lviv, Fund 178, Description 3, Series 79, File 1–49. (in Ukrainian).

Martirology of Ukrainian Churches. In 4th t. T. 1, 2: Documents, materials of the UGCC, Christian samizdat of Ukraine. Documents, materials. Toronto Baltimore, 1987. (in Ukrainian).

Millennium of Ukrainian Christianity. Radio Speeches from the Vatican. Doctor Sofron Mudryy, OSBM. Rome: Publishing House of Fathers Basilian, 1990, 373. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. "Galician Metropolitanate and the role of the Church in the history of Ukraine," *Galich and Halych land in state-building (to the 1110th anniversary of Galich and the 800th anniversary of the Galician-Volyn principality)*. Ivano-Frankivsk: Play, 1999, 105–114. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Brief commentary on the Code of Canons of the Eastern Churches*. Ivano-Frankivsk–Rome: An Exponentiation of the Ivano-Frankivsk Theological Academy 2002, 581. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Brief commentary on the Code of Canons of the Eastern Churches*. Part I. Ivano-Frankivsk: View of IFTKDI, 1995, 208; Part II, 1996, 232; Part III, 1997, 207. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Spouses and Church Law*. Ivano-Frankivsk: View of Ivano-Frankivsk Theological-Catechetical Spiritual Institute, 1999, 94. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Public law of the Church and concordas*. Ivano-Frankivsk: IFTA, 2002, 149. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Bibliographic index*. Ivano-Frankivsk: Nova Zorya, 1998, 72. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Spiritual conversations. Book first, second, third*. Zhovkva: Missionary. Book 1, 1998, 72; Book 2, 2007, 217; Book 3, 2011, 112. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. "Cardinal Joseph Slipyj and the Vatican," *Cardinal Joseph Slipyj and the present: on the occasion of the 110-th anniversary of the birth of the Head of the UGCC Cardinal Josyf Slipyj. Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference "Cardinal Joseph Slipyj and Present"*. October 11–12, 2002. Ivano-Frankivsk: Play, 2002, 7–13. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Catechism: Methodical instructions for the course "Fundamentals of Christian morality"*. Ivano-Frankivsk, 1996, 78 (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Essays on the history of the Church in Ukraine*. 2-edition. Rome: Pontifical Council of St. Josaphat, 1990, 296. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Under the care of God's Providence: Memories of my life. Selected articles and speeches*. Ivano-Frankivsk: Nova Zorya, 2008, 216. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *The words*. Issues 1–5. Ivano-Frankivsk: The Ivano-Frankivsk Theological Academy, 2003, 278; 2005, 292; 2007, 301; 2009, 308; 2011, 272. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *Confession is a source of affection*. Ivano-Frankivsk: IFTKDI, 1998, 381. (in Ukrainian).

Mudryy, Sofron. *De tranzitu ad alium Ritum (A bizantino-ukraino ad latinum). Dissertatio historico-juridica*. Romae, 1973, 182. Series II, "ANALECTA OSBM", Series II. Sectio I: OPERA. Vol. XXVI. (in Italy).

Mudryy, Sofron. *Lineamenti di Storia Della Chiesa in Ucraina*. Vesconto Sofron Mudryj, OSBM. Graf. Vasyl Lopata / revizoro del testo Italiano Francesco Armenti e Vito Sibilio. Lviv: "Misioner", 2008, 468. (in Ukrainian).

Nagaevsky, Isidor. *The history of the Roman universe bishops*. 4 books. Rome–Ivano-Frankivsk: Publishing House of Fathers Basilian, 1968–1974, 1991. (in Ukrainian).

Nagaevsky, Isidor. *Cyril-Methodius Christianity in Rus-Ukraine*. Rome: Publishing House of Fathers Basilian, 1954, 176. (in Ukrainian).

Nedavnya, Olga. *Greek-Catholicism in the context of the spiritual self-determination of Ukrainians between the Christian East and the West*. Kyiv: Gnosis, 2000, 218. (in Ukrainian).

- Ogienko, Ivan. *Ukrainian Church: Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church*. In 2 t. T. 1–2. Publishing 2. Kyiv: Ukraine, 1993, 284. (in Ukrainian).
- Ortynsky, Ivan. *Baptism, Cross and Charisma of Ukraine*. Rome-Munich-Freiburg: Publishing House of Fathers Salesian “Logos”, 1988, 198. (in Ukrainian).
- Orthodox Templars of the Adriatic, <http://www.npblog.com.ua/index.php/istoriya/pravoslavni-tamplieri-adriatiki.html/> (дата звернення:18.03.2011/19:33). (in Ukrainian).
- Polonskaya-Vasilenko, Natalia. *Historical foundations of the UAOC*. Munchen, 1964. (in Ukrainian).
- Pelican, Yaroslav. *Confession of Faith between East and West: Portrait of Ukrainian Cardinal Joseph Slipyj*. Kyiv: Warta, 1994. 302. (in Ukrainian).
- Prokofiev, Nikolay. *Ancient Russian Literature. Readings Study pos for studio*. M.: Enlightenment, 1980, 399. (in Russian).
- Semchuk, Stepan. *Metropolitan Michael Rogoz*. Toronto: Publishing House of Fathers Basilian, 1991, 20. (in Ukrainian).
- Semchuk, Stepan. *Metropolitan Rutsky*. Toronto: Publishing House of Fathers Basilian, 1991, 104. (in Ukrainian).
- Sulyma, Mykola. *Ancient Ukrainian Literature: Readings*. Kyiv: Education, 1992, 576. (in Ukrainian).
- Sources of canon law of the Orthodox Church. Whip I. Kharkiv: Edition of the Kharkiv-Poltava diocese of the UAOC, 1977, 112. (in Ukrainian).
- Soloviy, Meletiy, and Velykyy, Atanasiy. *St. Josaphat Kuntsevich – His life and the day*. Toronto: Publishing House of Fathers Basilian, 1991, 126. (in Ukrainian).
- Soloviy, Meletiy. *Melety Smotrytsky as a writer*. In 2 vol. Vol.1. Toronto: Publishing House of Fathers Basilian, 1991,275, Vol. 2, 1991, 450. (in Ukrainian).
- Stepovyk, Dmytro. *Byzantology Lecture course for the highest spiritual institutions of Ukraine*. Ivano-Frankivsk: The Ivano-Frankivsk Theological Academy, 2002, 354. (in Ukrainian).
- Shchapov, Yaroslav, Sakharov, Anatoly, and Zimin, Alexander. *Russian Orthodoxy: Milestones of History*. Moscow: Politizdat, 1989, 720. (in Ukrainian).
- Shkrabyuk, Petro. *Monastic Order of the Fathers of Basilian in the national life of Ukraine*. Lviv: GDP “Missionary”, 2005, 439. (in Ukrainian).
- The Constitution of the Order of St. Basil the Great: statutes – rules – rule. Rome: Edition of the Central Board of the OSBM, 2002. 344. (in Ukrainian).
- The Calendar of Light for 1971. Toronto, 1970, 156. (in Canada).
- Trukh, Andriy Yosafat Hryhoriy. *Life of the saints Spiritual readings for the Ukrainian people on every day of God’s day. 4*. Toronto Toronto: Oh. Basilian T.1. 1952, 383; T.2. 1956, 478; T.3. 1958, 462; T.4.1960, 378. (in Ukrainian).
- Tsebenko, Andriy. “Orthodox Church in the context of state-church processes in the Grand Duchy of Lithuania, Ruthenia and Zhemaytia (1408-1448),” *Scientific notebooks of Lviv University*. Issue 17. Lviv: Lviv National University. I. Franko, 2016, 212, 47–60. (in Ukrainian).
- Tsorokh, Solomiya. *A look at the history and educational activities of the nuns Basilian*. Rome: Publishing House of Fathers Basilian, 1964, 255. (in Ukrainian).
- Vavryk, Mykhaylo. *By Basilian Manastirs*. Toronto: View Oh. Basilian, 1958, 286. (in Ukrainian).
- Velykyy, Atanasiy. *From the Chronicle of Christian Ukraine. Church historic radio broadcasts from the Vatican. In the 9th t*. Rome: View of the ooh. Basilian: Vol. I. 1968, 277; Vol. II 1968, 278; Vol. III. 1969, 278; Vol. IV. 1971, 279; Vol.V. 1972, 287; Vol. VI. 1974, 287; Vol. VII. 1975, 279; Vol. VIII. 1976, 275; Vol. IX. 1977, 304. (in Ukrainian).
- Vinar, Mykola. *Basilians in the Ukrainian people*. New York, 1969. 100. (in Ukrainian).
- Vlasovsky, Ivan. *Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church*. 5 t. New York-South Bouand Brook: View of the UAOC, 1955–1966. (in Ukrainian).
- Yavdas, Mitrofan. *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. Documents for the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church*. Munich – Ingolstadt, 1956. 228. (in Ukrainian).
- Zenin, Dmitriy. Templars are builders of the Moscow state, <http://2012god.ru/kto-stoit-za-spinovj-vlastej-v-moskve-s-davnix-vremyon/> (in Ukrainian).